

Research Paper

Continuous evolution in the political ideas of the Muslim Brotherhood (Case study: the ideas of Rachid Ghannouchi)

Ali Asghar Mohammadi Sijani¹, Sina Forouzesh^{*2}, Amir Teymur Rafiei³

1. PhD student in History, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

2. Associate Professor, Department of History, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

3. Assistant Professor, Department of History, Mahallat Branch, Islamic Azad University, Mahallat, Iran

ARTICLE INFO

PP: 592-618

Use your device to scan and read
the article online

Keywords:

*Continuous development,
Muslim Brotherhood,
fundamentalism,
democratization, Rashid
al-Ghannouchi*

Abstract

Since the 19th century, the Islamist movement has been formed to treat backwardness in Islamic countries and also to confront colonialism. In the 19th century, Islamist thinkers were more accepting of the political atmosphere of the West and were freedom-loving and innovative. With the collapse of the Ottoman Caliphate, the Islamic world faced an identity challenge as well as the necessity of confronting colonialism. The new conditions required the strengthening of anti-Westernism and the desire for a caliphate. The Muslim Brotherhood was born in these conditions and in response to the needs of the Muslims of the day. With the passage of time and the changing conditions and extensive developments in the Islamic world, the political thought of the Brotherhood evolved. The role of Rashid Ghannouchi is very prominent in the path of evolution. With his fertile mind and precise understanding of the conditions, Rashid Ghannouchi was able to make profound changes in the political and social thought of the Brotherhood. He was able to guide this movement from the station of seeking a caliphate to the station of seeking democracy. The nature of this change and transformation and its different stages is the focus of this research. This research was conducted using a historical-comparative research method, which, after collecting materials through library and documentary methods, described and analyzed the data. The results of the data analysis show that Rashid Ghannouchi is the most prominent symbol of the extensive changes in the thought of the Muslim Brotherhood, who, while preserving the fundamental principles of the Brotherhood's thought, has tried to adapt it to today's needs. Ghannouchi delicately managed a kind of transition from the idea of a caliphate to a democracy.

Citation: Mohammadi Sijani, A. A., Forouzesh, S. and Rafiei, A. T. (2024). Continuous evolution in the political ideas of the Muslim Brotherhood (Case study: the ideas of Rachid Ghannouchi). *Geography (Regional Planning)*, 14(56), 592-618.

DOI:10.22034/jgeoq.2022.317884.3450

* **Corresponding author:** Sina Forouzesh, **Email:** s.foroozesh@iaui.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The Brotherhood, as it emerged from the geography of Egypt to spread throughout the Islamic world, inevitably faced many challenges over time. The Brotherhood's thought and thought must respond to all the new issues facing Muslims and the Islamic movement. The Egyptian Brotherhood itself is an experience that thought more inward and tried to take into account the considerations of the ruling system on the one hand and respond to the needs of Egyptian society on the other. But the Islamic world gradually faced different conditions in different societies. In the meantime, sometimes the branches of the Brotherhood enjoyed such growth that they surpassed the mother organization. They enjoyed significant growth in terms of power, production of thought, and social dimensions. In North Africa, the Tunisian branch of the Brotherhood has a unique role in the field of thought and thought. The personality of the leader of the Tunisian Islamic movement is such that he is constantly updating his views with dynamism and by producing new ideas and presenting new opinions, he is a pioneer for many branches of the Brotherhood, but also for the entire Islamic movement. This is while the mother organization, due to its attention to the characteristics of Egyptian society, which despite claiming to have a secular government system, is an extremely conservative society devoid of dynamism, cannot play its historical role in producing new ideas. The Brotherhood movement has been facing an intellectual rebellion for a long time. At the head of this rebellion is Rachid Ghannouchi. Of course, this rebellion is only in the field of thought and thought and does not harm the overall solidarity of the Brotherhood branches.

Methodology

The research method depends on the research objectives and questions, the scope of the research, the nature of the research subject and its implementation possibilities. The present research is historical-comparative in nature and descriptive-analytical in terms of its compilation and writing method. The information in this research has been collected in a library manner and by referring to documents, books, articles and scientific Internet databases. The analysis of the information has also been carried out with a

qualitative approach based on reason, logic and reasoning. In addition, in order to answer the research questions and achieve the set goals, the researcher has also used the content analysis approach, in which the content interpretation of the relevant qualitative data has been addressed.

Results and Conclusion

In North Africa, the Tunisian branch of the Muslim Brotherhood has a unique role in the field of thought and thought. The personality of the leader of the Tunisian Islamic Movement is such that he is constantly updating his views with dynamism and, by producing new ideas and presenting new opinions, he is a pioneer for many branches of the Muslim Brotherhood, but also for the entire Islamic movement.

The Muslim Brotherhood had been facing an intellectual rebellion for a long time. Abu al-Ala'a al-Madhi was the first to reveal this rebellion. But it did not take long for everyone to realize that Rachid al-Ghannouchi was at the head of these rebels. Of course, this rebellion was only in the field of thought and thought and did not harm the overall solidarity of the Muslim Brotherhood branches. Therefore, he can be considered a symbol of evolution in the political thought of the Muslim Brotherhood.

The vibrant personality of Rachid, who was always in turmoil and in search of truth, initially believed in Pan-Arabism, which he did not see as contradictory to Islam and his Muslim identity. After the Arab defeat in the 1967 war, he became very shunned by these ideas. He was living in Syria at the time, so he leaned towards them in contact with the leaders of the Syrian Brotherhood, and later he established contact with the Brotherhood's mother organization in Egypt. While living in Paris, he became acquainted with the religious movement in Iran and apparently took the idea of social justice from Iranian thinkers. Later, he met Ben Nabi and, in his own words, Ben Nabi's rationality formed a main foundation in his thoughts. Ghannouchi gradually became one of the greatest critics of Sayyid Qutb. The dynamic process of Ghannouchi's thought did not stand still and was still in the Golan Heights. Perhaps prison had an effect on his thoughts.

After talking to experts from different ideologies, Rashid came to the conclusion that it would not be possible to provide solutions to many of society's problems without considering the economic factor in social changes. In this way, he

introduced the discussion of social justice into his discourse, which gradually spread to other branches of the Islamic movement. Ghannouchi not only added social justice to the contemporary Islamic discourse in the Sunni world, but also, in interacting with Western philosophy and new Western teachings, including interaction with civil society, social freedoms and democracy, etc., and reflecting on them, was able to draw the attention of Islamic thinkers to these points. Ghannouchi believes that many of the criticisms of Muslims against Western ideas, which lead to their absolute denial, are the result of an unbalanced and reactive behavior. Because the West had engaged in a devastating colonialism in our land.

However, in all stages of his life and thought, Rashid never separated freedom, freedom-seeking and freethinking from himself. Whether in confronting Bourguiba or even after he came to power with victory and sent his students and comrades to the prime minister's palace, he never welcomed the restriction of freedoms; And he does not even think that this free space and lack of control by the traditional power holders in Tunisia will ultimately lead to his and all his like-minded people's loss and will force him to leave power and go to prison. He believes in modernization and becoming modern, meaning rationalizing management, rationalizing the economy, rationalizing society, and the methods of government and teaching methodology. But he does not accept rebellion and rebellion against the

innate principles of morality and rebellion against the Islamic heritage and the Islamic system and its values, and he believes that a possible era will strengthen the independence and dignity of our nation, and that restoring this independence and dignity is desirable in order to carry the human flag of Islam. However, a possible era that strengthens obedience to the West and humiliation in front of it is unacceptable. Ghannouchi shows that his intellectual development is within the traditional framework of Islam and that he still retains the shell of traditional Islam. In Ghannouchi's opinion, a Muslim can be civilized or backward; simply being a Muslim does not lead to a person becoming civilized. Al-Ghanushi, citing the noble verse "These days are the days of exchange among people," believes: "The culture of countries, like health, illness, poverty, and wealth, is changeable. An infidel who practices agriculture well is in fact a civilized person in agriculture, and a Muslim who does not do so is a backward person in agriculture. There is a reward for worship on the Day of Judgment, but there is no reward in this world for doing good by being corrupt and incompetent in managing affairs." Rashid applies this idea to politics and declares that Islam does not necessarily include a Muslim ruler who is not just in the assembly of the just. On the other hand, an infidel ruler who rules with justice does not include his disbelief among the oppressors.

References

1. Albert Hourani, 2013, *Al-Fakr al-Arabi fi Asr al-Ennahda 1798-1939*, translated into Arabic by Karim Ezgoul, Dar al-Nahar, Beirut, Lebanon.
2. Ahmad Sedqi al-Danjani, 1983, *The development of democratic concepts in al-fikr al-Arabi al-Hadith*, researches and discussions of al-Nandwa al-Fikriyya..., pp. 115-168. Al-Wahda Al-Arabiya Center for Studies, Beirut.
3. Azzam al-Tamimi, 2001, *Rashid al-Ghannouchi Dimqrati Bin-Islamiyin*, Oxford Publishing House, London.
4. Rashid Al-Ghannouchi, 2001, "The Experience of the Islamic Movement in Tunisia", Al-Maghrebi Center for Research and Translation, London.
5. Malik bin Nabi, 1991, *al-Qadaya al-Kubari*, Darlfekr Al-Mudamadin, Beirut-Damascus.
6. Al-Jazeera website, 9/14/2016, research: Khair al-Din al-Tunisi al-Wazir al-Mosleah al-Mustanir:
7. <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2016/9/14/%d8%ae%d9%8a%d8%b1-%d8%a7%d9%84%d8%af%d9%8a%d9%86-%d8%a7%d9%84%d8%aa%d9%88%d9%86%d8%b3%d9%8a-%d8%a7%d9%84%d9%88%d8%b2%d9%8a%d8%b1-%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%b5%d9%84%d8%ad>

8. Abul Ala Ghazat, 3/10/2004, the organizational status of the movement Muslim Brotherhood, Al Jazeera:
9. <https://www.aljazeera.net/2004/10/03/%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%A7%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D8%B8%D9%8A%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D9%84%D8%AD%D8%B1%D9%83%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86>
10. Rashid al-Ghannoushi, 3/6/2016, Hizbollah Waqf with al-Taifiyah and Al-Thuraat al-Antair, Al Jazeera: <https://www.aljazeera.net/news/2016/3/6/%D8%A7%D9%84%D8%BA%D9%86%D9%88%D8%B4%D9%8A-%D8%AD%D8%B2%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87-%D9%88%D9%82%D9%81-%D9%85%D8%B9-%D8%A7%D9%84%D8%B7%D8%A7%D8%A6%D9%81%D9%8A%D8%A9>
11. -Khalil al-Arabi, 23/3/2016, Harakat al-Ennahda and Hizb Tahrir, Journal of the Republic, Tunisia.
12. Al Jazeera, 24/8/2023, Report on Rashid Ghannouchi:
13. <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2010/12/16/%D8%B1%D8%A7%D8%B4%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%BA%D9%86%D9%88%D8%B4%D9%8A>
14. Rashid Ghannouchi, 7/3/2010, Article Islam and Citizenship, Al Jazeera:
15. <https://www.aljazeera.net/opinions/2010/7/3/%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%88%D8%A7%D8%B7%D9%86%D8%A9>
16. -Rashid Al-Ghannoushi, 1/2/2010, Between Sayyid Qutb and Malik bin Nabi, Al Jazeera:
17. <https://www.aljazeera.net/opinions/2010/2/1/%D8%A8%D9%8A%D9%86-%D8%B3%D9%8A%D8%AF-%D9%82%D8%B7%D8%A8-%D9%88%D9%85%D8%A7%D9%84%D9%83-%D8%A8%D9%86-%D9%86%D8%A8%D9%8A>
18. Rashid al-Ghannoushi, 10/24/23, Al-Islam al-Siyasi Lis in the case of retreat, Al Jazeera:
19. <https://www.aljazeera.net/opinions/2013/10/24/%D9%85%D8%AF%D9%89-%D9%85%D8%B5%D8%AF%D8%A7%D9%82-%D8%AF%D8%B9%D9%88%D9%89-%D9%81%D8%B4%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D9%8A>
20. Rashed al-Ghannoushi, 4/18/2010, Fatna al-Afsafari between Sunni and Shia, Al-Jazeera:
21. <https://www.aljazeera.net/opinions/2010/4/18/%D8%AA%D8%B7%D9%8A%D9%8A%D9%81-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-%D9%88%D8%AE%D8%B7%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86%D9%8A-2>
22. Rashed Al-Ghannoushi 6/15/2010, Al-Horiya Fleet, Al Jazeera:
23. <https://www.aljazeera.net/opinions/2010/6/15/%D8%A3%D8%B3%D8%B7%D9%88%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D8%A4%D8%B4%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D9%88%D8%AF%D8%B1%D9%88%D8%B3-2>
24. - Eid al-Fattah Moro, 19/7/2020, article, Wow, they are going to be fired.

مقاله پژوهشی

تطور مستمر در اندیشه‌های سیاسی اخوان المسلمین (نمونه موردی: اندیشه‌های راشد الغنوشی)

علی اصغر محمدی سیجانی - دانشجوی دکتری تخصصی تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی،

تهران، ایران

سینا فروزش* - دانشیار گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

امیر تیمور رفیعی - استادیار گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۶۱۸-۵۹۲</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> 	<p>از قرن نوزدهم برای درمان عقب‌افتادگی در کشورهای اسلامی و همچنین مقابله با استعمار جریان اسلام‌گرا شکل گرفت. اندیشه‌پردازان اسلام‌گرا در قرن نوزدهم بیشتر از فضای سیاسی غرب پذیرفته و آزادی‌خواه و نواندیش بودند. با فروپاشی خلافت عثمانی، جهان اسلام با چالش هویتی و همچنین ضرورت مقابله با استعمار مواجه شد. اقتضای شرایط جدید قوت گرفتن غرب ستیزی بود و خلافت‌خواهی بود. اخوان‌المسلمین در این شرایط و در پاسخ به نیازهای روز مسلمانان متولد شد. با گذر زمان و تغییر شرایط و تحولات گسترده در جهان اسلام، اندیشه سیاسی اخوان دچار تطور شد. در مسیر تطور نقش راشد الغنوشی بسیار برجسته است. راشد الغنوشی با برخورداری از ذهنی زایشگر و شناخت دقیق شرایط توانست تحولات عمیقی را در اندیشه سیاسی و اجتماعی اخوان صورت دهد. او توانست این جنبش را از ایستگاه خلافت‌خواهی به ایستگاه دموکراسی خواهی رهنمون سازد. چگونگی این تغییر و دگردیسی و مراحل مختلف آن موضع این پژوهش است. این پژوهش با روش تحقیق تاریخی-تطبیقی انجام شده که پس از گردآوری مطالب به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی، به توصیف و تحلیل داده‌ها پرداخته شده است. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که راشد الغنوشی برجسته‌ترین نماد تحولات گسترده در اندیشه اخوان‌المسلمین است که با حفظ اصول بنیادین اندیشه اخوان اما کوشیده است تا آن را با نیازهای امروزی تطبیق دهد. الغنوشی با ظرافت نوعی گذار از اندیشه خلافت‌خواهی به دموکراسی خواهی را مدیریت کرد.</p>

استناد: محمدی سیجانی، علی اصغر، فروزش، سینا و رفیعی، امیر تیمور. (۱۴۰۳). **تطور مستمر در اندیشه‌های سیاسی**

اخوان المسلمین (نمونه موردی: اندیشه‌های راشد الغنوشی). فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۴(۵۶)، ۵۹۲-۶۱۸

DOI: 10.22034/jgeoq.2022.317884.3450

مقدمه

اخوان همانگونه که از جغرافیای مصر به درآمد تا در جای جای جهان اسلام گسترده شود، اما در گذر زمان ناگزیر با چالش‌های بسیار مواجه شد. اندیشه و فکر اخوان می‌باید به همه مسائل جدیدی که در برابر مسلمانان و جنبش اسلامی قرار می‌گرفت، پاسخ گوید. اخوان مصر خود تجربه‌ای است که بیشتر به داخل اندیشید و کوشید تا از یکسو ملاحظات نظام حاکم را در نظر گیرد و از سوی دیگر به نیازهای جامعه مصر پاسخ گوید. اما جهان اسلام رفته‌رفته با شرایط گوناگون در جوامع مختلف مواجه بود. در این میان، گاه شاخه‌های اخوان از چنان رشدی برخوردار شدند که از تشکیلات مادر هم پیشی گرفتند. چه در بعد قدرت و چه در بعد تولید فکر و اندیشه و چه در ابعاد اجتماعی از رشدی قابل توجه برخوردار شدند. در شمال آفریقا شاخه اخوانی تونس، از نقشی بی‌نظیر در عرصه فکر و اندیشه برخوردار است. شخصیت رهبر جنبش اسلامی تونس چنان است که با پویایی به طور مستمر در حال به روز کردن نظرات خود بوده و با تولید اندیشه‌های نو و ارایه نظرات جدید، راه‌گشای بسیاری از شاخه‌های اخوان بلکه همه جنبش اسلامی باشد. این در حالی است که تشکیلات مادر به دلیل توجه به خصوصیت‌های جامعه مصر که علیرغم ادعای داشتن نظام حکومتی سکولار اما یک جامعه به شدت محافظه کار و فارغ از پویایی است، نمی‌تواند در تولید اندیشه‌های نو، نقش تاریخی خود را ایفا کند. جریان اخوان مدتها است که با یک عصیان فکری مواجه است. در رأس این عصیانگری راشد الغنوشي قرار دارد. البته این عصیان فقط در حوزه اندیشه و فکر بوده و به همبستگی کلی شاخه‌های اخوان آسیبی وارد نمی‌کند.

پیشینه تحقیق

بوستان افروز و همکاران (۱۴۰۲) پژوهش «بررسی گفتمان اسلام سیاسی و تبارشناسی اسلام‌گرایی» را انجام داده‌اند که نتایج حاکی از آن است که اسلام سیاسی در بین مسلمانان، گفتمانی است که صورت‌بندی خاصی از جامعه و سیاست را با محوریت دال مرکزی اسلام ارایه می‌دهد و تلاش می‌کند اسلام را از منظر سیاسی مورد تأکید قرار داده و آن را از دایره صرفاً مذهبی خارج سازد. همچنین درصدد است تا اسلام را به دال برتر تمامی گفتمان‌های امت اسلامی تبدیل کند. تعیین دال‌های گفتمان اسلامی حوزه نبرد گفتمان مدرنیته غرب با اسلام‌گرایان بوده است، برای تبیین دال‌های اسلام سیاسی رویکردهای اندیشه‌ای، اجتماعی و جریان‌شناسی به کار برده شده است، ولی رویکرد گفتمانی از ظرفیت گسترده‌تر و انعطاف‌پذیرتری در تبیین جریان‌های جوامع اسلامی برخوردار است.

سیداحمدی، حاتمی و ابوالحسن شیرازی (۱۴۰۰) پژوهش «بررسی رویکردها و تحولات اجتماعی و اندیشه‌ای اخوان المسلمین: از جنبش تا دولت» را انجام داده و در پی پاسخ به این پرسش هستند که رویکردها و تحولات اندیشه‌ای اخوان المسلمین از زمان شهادت حسن البناء تاکنون چگونه و در چه حوزه‌هایی بوده است؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اخوان المسلمین از زمان عمر تلمسانی تاکنون در حوزه داخلی نسبت به ماهیت حکومت، نوع مواجهه با دولت، روش مشارکت در جامعه و فعالیت‌های سیاسی و در حوزه منطقه‌ای و بین‌المللی، نسبت به مسأله امت اسلام،

وحدت جهان اسلام و نوع مواجهه با رژیم صهیونیستی و روابط با آمریکا تغییراتی در رویکردها و اندیشه اولیه خود داشته است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عواملی مانند ایدئولوژی مذهبی، سازماندهی قوی، برخورداری از حمایت‌های مردمی و تأکید بر مشارکت سیاسی، در قدرت‌گیری اخوان المسلمین نقش داشته و در مقابل، مؤلفه‌هایی مانند فقدان رهبری قوی و منسجم پس از کسب قدرت، تناقض در عقیده و عمل، عدم اجماع و تعامل با دیگر گروه‌های سیاسی و وابستگی به غرب منجر به سقوط آنها از اریکه قدرت شده‌اند.

علیخانی و صدیقی (۱۳۸۲) مقاله «اسلام و حکومت در اندیشه راشد الغنوشی» را نگاشته‌اند. نویسندگان در این مقاله کوشیده‌اند که گزارشی از نظران و دیدگاه‌های الغنوشی را در باب حکومت اسلامی و نسبت اسلام و دموکراسی را ارائه کنند. در این مقاله به تقید جنبش اسلامی تونس به دموکراسی مورد توجه قرار گرفته است.

بهزاد قاسمی و مهدی فرجی (۱۳۹۶) مقاله «صلاح و نوسازی دولت در جهان اسلام؛ تأملی در آراء حسن البنا و راشد الغنوشی» را نوشته‌اند. در این مقاله کوشیده شده تا بیان شود اندیشه «بنا» و «الغنوشی» انعکاس وسیعی در اقصا نقاط کشورهای اسلامی دارد. اهمیت این دو نگاه در این است که در شرایط بحرانی کنونی نوع مقابله با چالش‌های پیش رو مورد توجه قرار دارد. هدف اصلی این مقاله بررسی تحولات تاریخی در اصلاح و نوسازی دولت مبتنی بر نواندیشی دینی است.

سارا شریعتی مزینانی و محسن عبادی (۱۳۹۳) مقاله «بیداری اسلامی در تونس و راشد الغنوشی» را به نگارش درآورده‌اند. هدف نویسندگان در نگارش این مقاله این بود که نشان دهد تفکر اخوانی تفکر همسان و منطبق بر یکدیگر نیست. اندیشه پردازان برجسته اخوانی نظرت متفاوتی در نگرش به مسائل اجتماعی و سیاسی دارند. شرایط زمانی و جغرافیایی تأثیر ویژه‌ای در نگرش هر یک از آنها داشته است.

تحقیقات خارجی:

عزام التیمی (۲۰۰۱) کتاب «راشد الغنوشی ديمقراطي بین الاسلامیین» را ابتدا به عنوان رساله دکتری در دانشگاه آکسفورد به رشته تحریر درآورد و سپس در سال ۲۰۰۱ در انتشارات همین دانشگاه منتشر کرد. الغنوشی به درخواست عزام التیمی راشد الغنوشی داستان زندگی و تحولات فکری خویش را به رشته تحریر درآورد که ضمیمه این کتاب است. در این کتاب عزام در تلاش است تا راشد را به عنوان یک متفکر بزرگ اسلامی معرفی کند که با استنتاجات نواندیشانه خود از اسلام، آزادی را معادل دموکراسی می‌داند. ارزشمندترین پژوهش در مورد راشد همین کتاب است که ما فقط از ضمیمه آن یعنی نوشته خود راشد استفاده شده است.

المحمد (۲۰۲۳) مقاله «اسلام سیاسی و گذار دموکراتیک در خاورمیانه و شمال آفریقا: معمای مسیرهای متناقض در مصر و تونس: تحلیل تطبیقی جنبش النهضه و اخوان المسلمین» را نگاشته که این مطالعه به تجربیات جنبش النهضه و اخوان المسلمین در طول دوره گذار دموکراتیک تمرکز داشته و با بررسی ایدئولوژی‌ها، سبک‌های حکمرانی، رویکردهای اصلاحی و پاسخ به چالش‌های درونی و بیرونی، عوامل کلیدی منتج به مسیرهای متفاوت آنها را

نشان می‌دهد. یافته‌های مطالعه نشان می‌دهد که اتخاذ رویکرد اصلاحی از پایین به بالا، فلسفه رهبری فراگیر و سبک حکمرانی انعطاف‌پذیر توسط النهضه موفقیت‌آمیز بوده و توانایی مقابله مؤثر با چالش‌های درونی و بیرونی، به موفقیت فرآیند دموکراتیزاسیون در تونس کمک کرده است. در مقابل، اخوان نه تنها به دلیل رویکرد اصلاحی از بالا به پایین، فلسفه رهبری انحصاری و شیوه حکومت‌داری غیر قابل انعطاف با چالش‌های جدی مواجه بود بلکه ناتوانی در رسیدگی به چالش‌های درونی و بیرونی منجر به شکست روند دموکراسی‌سازی در مصر شده است.

روش تحقیق

روش انجام تحقیق بستگی به اهداف و سؤالات تحقیق، دامنه تحقیق، ماهیت موضوع تحقیق و امکانات اجرایی آن دارد. تحقیق حاضر به لحاظ ماهیت، تاریخی-تطبیقی و به لحاظ شیوه تدوین و نگارش در زمره تحقیقات توصیفی-تحلیلی قرار دارد. اطلاعات این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و با مراجعه به اسناد، کتب، مقالات و پایگاه‌های علمی اینترنتی گردآوری شده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات هم با رویکرد کیفی و مبتنی بر عقل و منطق و استدلال صورت گرفته است. علاوه بر این، محقق در راستای پاسخگویی به سؤالات تحقیق و دستیابی به اهداف تعیین شده، از رویکرد تحلیل محتوا نیز بهره برده که در آن به تفسیر محتوایی داده‌های کیفی مربوطه پرداخته شده است.

راشد الغنوشی از ناصرگرایی تا اسلامگرایی

او در خانواده‌ای سنتی و مذهبی به دنیا آمد. قرائت و حفظ قرآن کریم را از پدر آموخت که خود افزون بر کار کشاورزی اما دینداری دانا بوده است. تحصیلات خود را تا پایان دوره متوسطه طی کرد و با ورود به دانشگاه الزیتونه در رشته فلسفه فارغ‌التحصیل شد. و سپس در سال ۱۹۶۴ به مصر می‌رود تا گمشده خود در تحصیل و همچنین فضای سیاسی متناسب با روحیه خود را بیابد. به دلیل دشواری‌هایی که سفارت تونس برای آن فراهم آورده بود، ثبت نام در دانشگاه برایشان با مانع مواجه گردید. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۷) راشد با خوف از مشکلات بیشتر مصر را به مقصد سوریه ترک می‌کند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۸) در سوریه بر خلاف مصر دیگر در پی تحصیل در رشته کشاورزی نبود و به فلسفه روی می‌آورد که از زمان تحصیل در الزیتونه بدان علاقه‌مند شده بود. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۹)

در سال‌های ۱۹۶۴ تا ۱۹۶۸ که او در سوریه به سر می‌برد، هنوز پایه‌های حکومتی حزب بعث مستحکم نشده بود. لذا آزادی نسبی در آنجا وجود داشت. در این شرایط رقابت میان دو جریان قومی عربی و اسلام‌گرا اوج گرفته بود. در دانشگاه دمشق و در مسجد آن خطیبی به نام ادیب صالح وجود داشت که تأثیر ویژه‌ای بر شکل‌گیری شخصیت راشد داشت. همچنین الغنوشی در این دوره با دکتر سعید رمضان بوطی و دکتر وهبه زحیلی دو تن از سران جریان اسلام‌گرای سوریه، آشنا می‌شود. این آشنایی و دم‌خور بودن موجب می‌شود تا الغنوشی به جریان اسلامی تمایل یابد و از جریان قومی عربی که بدان تعلق داشت دور شود. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۱۰)

به گفته الغنوشی اختلاف نظر میان جریان‌های اسلامی و قومی عربی که در بعد سوسیالیستی ظاهر شده بود دو مسأله مهم را در بر می‌گرفت؛ یکی فلسطین و دیگری نگرش به غرب.

پان عربیسم یا همان قومیت عربی.

در مورد فلسطین، اسلام‌گرایان معتقد بودند که آزادسازی فلسطین جز از طریق تمسک به اسلام و بازگشت به آموزه‌های اسلامی و برقراری حکومت همه‌جانبه اسلامی شدنی نیست. در حالیکه جریان‌های قومی عربی با به چالش کشیدن این اندیشه می‌گفتند راه آزادی فلسطین از طریق ایجاد وحدت میان اعراب و از میان برداشتن نظام‌های مرتجع عرب و ایجاد جامعه سوسیالیستی شدنی خواهد بود.

اما در مورد غرب، اسلام‌گرایان در تلاش بودند تا نقاط ضعف غرب در دو بعد لیبرالی و سوسیالیستی‌اش را نمایان سازند. آنها تأکید می‌کردند که هر دوچهره نظام‌های غربی یعنی سوسیالیستی و سرمایه‌داری، دو روی یک سکه بوده و متحد صهیونیسم هستند. آنها به همراه اسرائیل برای بشریت فاجعه به ارمغان آورده‌اند. لذا باید از هر دو فاصله گرفت و با آنها مرزبندی روشن و جدی داشت و مستقل از منظومه آنها به ویژه بعد کمونیستی تمدن غربی که الحاد است، عمل کرد. در حالیکه طرف مقابل یعنی جریان قومی عربی بر این باور بود که غرب در چهره سوسیالیستی‌اش نمونه اعلا و والاترین ارزشی است که تمدن‌های بشری به آن دست یافته‌اند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۱۱)

دقیقاً در همین شرایط، الغنوشی که از جمله شهروندان عرب سرخورده از شکست سنگین در جنگ ۱۹۶۷ بود در اندیشه خود به یأس و ناامیدی از قومیت‌گرایی عربی و پان عربیسم می‌رسد که در نهایت او را به اسلام‌گرایان نزدیک می‌کند.

تعمق در مطالعات فلسفی دریچه‌دنیایی دگر به روی او می‌گشاید و با تعمق در مبانی فکری پان عربیسم کم‌کم به تهی بودن آن واقف می‌شود و باز هم بیشتر به اندیشه اسلامی گرایش پیدا می‌کند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۱۳) او به این باور رسید که قومیت عربی که اساس جنبش ناصری و حزب بعث و دیگر جریانات پان عربیستی بوده است، بسیار تهی و بی‌محتوا است. و هویت عربی مورد توجه و شناخت در مغرب عربی هیچ تناسبی با هویت عربی رایج در مشرق عربی ندارد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۱۵)

روشن است که اسلام سنتی توان رقابت با دیگر ایده‌های مطرح در صحنه را ندارد. لذا طبیعی بود که راشد در صورتی از قومیت‌گرایی عربی عبور می‌کند که تعریف پویای از اسلام به وی ارایه شده باشد. او در نوشته خود این را اسلام حقیقی بی‌پیرایه می‌خواند که با گذشته او متفاوت بوده است. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۱۷)

سال ۱۹۶۶ زمان جدایی‌ناهایی او با اندیشه ناصر‌گرایی و قومیت‌گرایی عربی و پیوستن به جنبش اسلامی بوده است. از آن زمان پیوسته به مطالعه و تعمق در دین اسلام می‌پردازد. او همه نوشته‌های محمد اقبال لاهوری، سید قطب، محمد قطب، حسن البنا، السباعی، مالک بن نبی و الندوی را به دقت مورد مطالعه قرار می‌دهد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۱۸)

تحصیل در فرانسه

در سال ۱۹۶۸ او سوریه را به مقصد فرانسه ترک می‌کند تا تحصیل خود را ادامه دهد. او در این زمان به عضویت انجمن اسلامی دانشجویان در فرانسه در می‌آید و به عضویت در کمیته مرکزی آن انتخاب می‌شود. در این دوره برای نخستین بار با دانشجویان ایرانی آشنا می‌شود و بخشی از وقت خود را با آنان سپری می‌کند. او با فردی به نام فخری از دانشجویان ایرانی آشنا می‌شود که به شدت متدین و عضو کمیته مرکزی انجمن اسلامی بوده است. با اینکه او تنها عضو شیعه این انجمن بوده اما به ریاست کمیته مرکزی انجمن برگزیده می‌شود. او می‌گوید از طریق این فرد - که احتمالاً از اعضای نهضت آزادی ایران بوده است - با افکار مهندس بازرگان و امام خمینی و شریعتی و دیگر متفکران ایرانی آشنا می‌شود. بعدها در نوفل لوشاتو او را می‌بیند که گویا آخرین دیدارش با آقای فخر بوده است. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۲۴)

مدتی بعد خانواده او در تونس مطلع می‌شوند که راشد به جمع اسلام‌گرایان پیوسته و در محله‌های اقامت کارگران در رفت و آمد است و بیشتر به یک شیخ در حالت سیر و سیاحت در جهان شبیه است تا آن جوان مدرنی که تونس را ترک گفت. لذا برادرش برای بازگرداندنش به تونس عازم پاریس می‌شود. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۲۵)

در محضر بن نبی

راشد در مسیر بازگشت ابتدا به اسپانیا می‌رود. نشستن در مسجد بزرگ قرطبه روح هر انسان مسلمان بی‌تعصب را آزار می‌دهد. این اثر بزرگ یاد آور عظمت و شکوه دوران اسلامی در این دیار است که اینگونه مورد تاراج و توهین قرار گرفته است. مشاهده این رفتار تأثیر فراوانی بر روحیه راشد داشت. شاید بخشی از تفکرات ضد غربی‌اش ناشی از مشاهده رفتار غیر قابل دفاع فرانسه با مهاجرین مسلمان از شمال آفریقا باشد و بخشی دیگر عکس‌العمل رفتار توهین‌آمیز اسپانیا با میراث اسلامی بوده باشد. او مانند هر مسلمان دیگری یقیناً بدین می‌اندیشیده است که چگونه باید با غربی مقابله کرد که مساجد را بدین حالت در آورده‌اند.

در ادامه مسیر و در الجزایر با نواندیش بزرگ الجزایری یعنی «محمد بن نبی» دیدار می‌کند. بدیهی است که دیدار حضوری با یک متفکر تفاوت بسیاری با مطالعه نظرات او دارد. راشد گرچه با آثار بن نبی آشنا بوده است، اما در این دیدار به عقلانیت در اندیشه و توان تحلیلی بالای در بن نبی موجب می‌شود تا دگرگونی حاصله در شخصیت الغنوشی تثبیت شود. بدین لحاظ بن نبی به یکی از پایه‌های اساسی اندیشه‌های الغنوشی مبدل می‌شود. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۲۶)

این آشنایی مقدمه ارتباطات بعدی سران جنبش اسلامی تونس با بن نبی است. بن نبی همه ساله یک کنفرانس فکری بزرگ در منزل خود برگزار می‌کرده است. از این پس و در سالهای ۱۹۷۰-۱۹۷۲م الغنوشی و هم‌فکرانش مانند عبدالفتاح مورو، صالح بن عبدالله، حمیده النیفر، فاضل البلدی هر سال به الجزایر می‌رفتند تا در کنفرانس اندیشه اسلامی شرکت کنند. به طور طبیعی افزون بر حضور در کنفرانس فرصتی برای دیدار و گفتگو با بن نبی فراهم می‌شد. الغنوشی برای نخستین بار شاهد انتقاد شدید از سید قطب است که شخصیتی کاریزماتیک در جنبش جهانی اسلام یافته بود. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۹)

الغنوشی رفته‌رفته به افکار مالک بن نبی تمایل پیدا می‌کند و خود به یکی از بزرگترین منتقدان سید قطب مبدل می‌شود. به نظر الغنوشی مسلمان می‌تواند متمدن باشد و یا عقب افتاده؛ صرف مسلمانان به متمدن شدن یک فرد نمی‌انجامد. الغنوشی با استناد به آیه شریفه *تلك الايام نداولها بين الناس* معتقد است: «فرهنگ کشورها مانند سلامتی و بیماری و فقر و غنا قابل تغییر است. کافری که زراعت را به خوبی انجام می‌دهد او در حقیقت یک متمدن در امر کشاورزی است و مسلمانان که چنین نمی‌کند یک عقب افتاده در امر کشاورزی است. عبادت را در قیامت پاداشی است اما پاداش آن در دنیا نیست که خراب کاری و ناشی بودن در اداره امور را به صلاح آورد» (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۶۰). راشد این ایده را به سیاست می‌کشاند و اعلام می‌دارد، حاکم مسلمانان که عادل نیست، اسلام ضرورتاً او را به جرگه اهل عدل وارد نمی‌کند. در مقابل نیز حاکم کافری، که به عدل حکومت می‌کند کفرش او را به میان ظالمان نمی‌برد. (راشد الغنوشی: ۲۰۱۶: ۶۰). او برای اثبات این نظر، به گفته ابن تیمیه استناد می‌کند که گفته است خدا به حاکم کافر اما عادل یاری می‌رساند اما حاکم مسلمان ظالم را کمک نمی‌کند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۶۰).

الغنوشی چنان تحت تأثیر نظرات اجتماعی بن نبی قرار گرفته است که حتی اندیشه انقلاب اسلامی ایران را نیز آمیزه‌ای از افکار دوره نخست سید قطب و بن نبی می‌داند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۰/۲/۱).

در هر حال او از بازگشت به پاریس منصرف می‌شود و به عنوان معلم فلسفه در سال آخر دبیرستان مشغول به کار می‌شود. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۲۶)

به هنگام تدریس فلسفه متوجه می‌شود که مواد درسی تدوین شده برای این درس نه اینکه مبتنی بر فلسفه غرب باشد بلکه شاخه‌ای از فلسفه غرب است که بیشتر از مارکسیسم تأثیر پذیرفته است. البته گذری هم به داروینیسیم و فرویدیسم دارد. چه که رییس دپارتمان فلسفه، خود از مارکسیست‌های برجسته تونس بوده است.

الغنوشی بر آن می‌شود که در یک مقاله، متدلوژی تدریس فلسفه در تونس را مورد نقد قرار دهد. این مقاله در یکی از پرتیراثرترین جراید تونس منتشر شد. ولی شرایط در تونس مانند بسیاری دیگر از جوامع اسلامی در آن زمان، به گونه‌ای بود که آموزه‌های مارکسیستی بر جامعه روشنفکری حاکم بود و حتی اسلام‌گرایان نیز برای اثبات درستی راه خود به آن استناد می‌کردند. در آن زمان، جنبش اسلامی در جوامع مختلف، در تحلیل خود نسبت به پدیده مارکسیسم و فلسفه غرب، متد نقد بنیادین را در پیش گرفته بود. الغنوشی هم در ابتدا و در نقد مواد درسی فلسفه در تونس همین روش را در پیش می‌گیرد. اما با گذر زمان و اختلاط بیشتر با قشرهای مختلف جامعه و گفت و شنود با صاحب نظران از اندیشه‌های مختلف، به این نتیجه می‌رسد که بدون در نظر گرفتن عامل اقتصاد در تحولات اجتماعی، امکان ارایه راه حل برای مشکلات عدیده جامعه میسر نخواهد بود. بدین ترتیب او بحث عدالت اجتماعی را وارد گفتمان خود می‌کند که آرام آرام به دیگر شاخه‌های جنبش اسلامی سرایت می‌کند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۰).

به نظر می‌رسد، حضور او در پاریس و آشنایی با نحله‌های مختلف اسلام‌گرایی از جمله ایرانیانی که پیش از این موضوع عدالت اجتماعی را به گفت‌وگو خود افزوده بودند می‌تواند در این تحول فکری مؤثر بوده باشد. به‌ویژه که خود می‌گوید از طریق دانشجویان ایرانی با افکار بازرگان، شریعتی و امام خمینی آشنا شده است.

الغنوشی نه فقط عدالت اجتماعی را به گفت‌وگو با افکار اسلامی معاصر در جهان سنی افزود، بلکه در تعامل با فلسفه غرب و آموزه‌های نوین غرب از جمله تعامل با جامعه مدنی، آزادی‌های اجتماعی و دموکراسی و ... و تأمل در آنها توانست، توجه اندیشه‌پردازان اسلامی را به این نکات جلب کند. الغنوشی بدین باور می‌رسد که بسیاری از نقدهای مسلمانان به اندیشه‌های غربی که به انکار مطلق آن می‌انجامد، ناشی از یک رفتار نامتعادل و عکس‌العملی است. چه که غرب در سرزمین ما به استعماری خانمان‌سوز پرداخته بود. در حالیکه براساس آموزه اصیل اسلامی ولا یجرمنکم شئان قوم علی‌الاعدلوا، اعدلو هو اقرب للتقوی و همچنین توجه به معنای عدل، می‌باید در نقد اندیشه غربی حد اعتدال نگه داشت و با همه آن از در ستیز در نیامد.

راشد در هنگام اقامت در سوریه و تحت تأثیر فضای شدیداً اسلامی آن به افکار اخوان المسلمین گرایش پیدا کرده بود. علیرغم تلنگرهای شدید وارد آمده بر نگاه اسلامی او که از فرهنگ مشرق اسلامی ناشی می‌شد، اما او همچنان بدان وفادار بود. به خصوص که اسلام‌گرایان غیر تونسی مقیم در این کشور خود حامل اندیشه‌های بعضاً افراطی شخصیت‌هایی نظیر مودودی و سید قطب بودند. به همین دلیل رساله فوق لیسانس خود در دانشکده الهیات دانشگاه تونس را «القدر» در افکار ابن تیمیه بر می‌گزیند. البته با گذر زمان و توجه به نیازهای جامعه تونسی و همچنین تأثیر افکار نواندیشان دینی نظیر بن نبی، موضوع آزادی‌های عمومی در حکومت اسلامی را برای رساله دکتری خود انتخاب می‌کند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۱)؛ این امر بیانگر تحول تدریجی در افکار الغنوشی است.

جامعه تونس در این زمان با پرسش‌های بسیاری مواجه بود و برای آنها پاسخی در خور می‌طلبید. از جمله: هستی، تاریخ، دین، تجدد و سنت‌گرایی، مسأله فلسطین، رابطه با غرب، موضع غرب در برابر اسلام، آینده اعراب و... (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۳). دانشگاه الزيتونه از زمان استعمار فرانسه و با تضعیف جایگاه آن، ناتوان از تولید فکر اندیشه و ارایه راه حل برای مشکلات اجتماعی شده بود. الزيتونه و متد آموزشی آن چنان در چنبره سنت و مباحث تاریخی و شکلی گرفتار آمده بود که قادر نبود با ارایه پاسخ مناسب به این پرسش‌ها، یک نسل نو و آزاد اندیش را تربیت کند. اساساً این روش در برخورد با اسلام و ایستایی حاکم بر آن نمی‌تواند در غنی کردن هویت اسلامی که نیاز آن روز جامعه تونس بود موفق باشد. راشد با ایمان به جامعیت اسلام و توانمندی‌اش در پاسخ به این پرسش‌های هویتی، در تلاش بود تا با اصلاح باورهای جنبش اسلامی پدیدار شده در تونس که زاییده جنبش اصلاح طلبانه و نواندیشی دینی در مشرق زمین بود، الگویی متناسب با نیازها و شرایط بومی تونس ارایه کند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۲).

خیرالدین تونسی

در اواسط قرن نوزدهم یک جنبش فکری اصیل در تونس به حرکت در آمد که با تکیه بر پایه‌های اصیل اسلامی در برابر تلاش برای غربی کردن پایه‌های جامعه ایستادگی کرد. بنیانگذار و رهبر این جنبش، خیرالدین تونسلی، شخصیتی بسیار ارزشمند در تاریخ معاصر اسلامی است. او در قفقاز به دنیا آمد در یکی از تهاجمات عثمانی پدرش کشته شد و خود به اسارت در آمد و به عنوان برده در بازار فروخته شد. چند ده سال بعد یعنی دهه پنجم از قرن نوزدهم، در تونس به وزارت رسید و توانست اصلاحات گسترده‌ای در نظام حکومتی ایجاد کند.

موضوع اصلی کتاب خیرالدین تونسلی با عنوان *اقوم المسالک فی تقویم الممالک*، انجام اصلاحات سیاسی در ایالت‌های تحت امر عثمانی است. او سیاستمداران و اندیشمندان را فراخواند تا از همه وسایل و ابزارها برای بهبود اوضاع مردم بهره‌گیرند. اما به مردم نیز هشدار می‌داد که نباید دستاورد دیگر ملل را نادیده انگارند و از آن بهره‌نجویند. خیرالدین در پی پایان داده شدن به حکومت‌های استبدادی بود و معتقد بود که ظلم و ستم به مردم موجب ویرانی تمدن می‌شود. (احمد صدقی الدجانی، ۱۹۸۴: ۶۹-۹۲) گفته می‌شود که محمد عبده در این دوره دو بار به تونس سفر کرده و خیرالدین تونسلی از افکار او تأثیر پذیرفته بود. (آلبرت حورانی، ۲۰۱۳: ۳۷۱) او تحت تأثیر این افکار بر این باور بود که به دست آوردن آزادی برای امت از راه در پیش گرفتن روشهای درست حکمرانی و فراهم آوردن امکان اظهار نظر برای توده مردم محقق می‌شود و این روش بهترین و سریع‌ترین راه در مسیر دستیابی به تمدن است. وی معتقد بود که این روش حکومت استبدادی را محدود می‌کند و در عین حال مانع از رسوخ تمدن غربی در فرهنگ اسلامی و باورهای مردم مسلمان خواهد بود (احمد صدقی الدجانی، ۱۹۸۴: ۶۹-۹۲).

اصلاحات خیرالدین بر پایه گشودن باب اجتهاد در شریعت اسلامی استوار بود به گونه‌ای که بدون خروج از اصول اما با نیازهای دوران معاصر همراه و هماهنگ باشد. او برای انجام اصلاحات مد نظر خود با ایجاد تحول در نظام روحانیت، دانش نوین را وارد نظام درسی کرد. (الجزیره، ۲۰۱۶/۹/۱۴).

گرایش راشد به جریان اسلامی نتیجه دوران اقامتش در سوریه است. لذا فقط با آثار نویسندگان مشرق اسلامی آشنایی داشت، اما با میراث فکری بومی خود بیگانه بود. حال که در صدد بر آمده بود تا یک الگوی اسلامی متناسب با شرایط بومی تونس ارائه کند، مطالعه در این زمینه را آغاز کرد. او به کتابی اشاره می‌کند که با مطالعه آن به وجود جنبش اصلاحی بزرگ در تونس پی‌می‌برد. این کتاب همان «اقوم المسالک فی معرفه احوال الممالک» نوشته خیرالدین تونسلی بود که در دهه ۱۹۸۰ منتشر شد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۴) الغنوشی معتقد است که جنبش اسلامی در تونس دارای پیشینه فکری متنوعی است که سه عنصر در شکل‌گیری آن مؤثر بوده اند: تدین سنتی تونسلی که بر مبنای مذهب مالکی شکل گرفته است؛ فرهنگ اصلاح طلبانه شرقی؛ و عقل‌گرایی مدرن (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۵).

از سید قطب تا الگوی جدید

سیر تحول فکری الغنوشی چنان است که به تدریج از یک مصرف‌کننده و مقلد در امور فکری به یک تولیدکننده در این عرصه مبدل می‌شود. شرایط تونس و مناسب نبودن اندیشه‌های اسلام‌گرایان در مشرق اسلامی عامل نخست

تحول در فکار راشد است. راشد ابتدا و در مرحله نخست از برنامه اجتماعی و سیاسی و فرهنگی خود در سالهای ۱۹۷۹-۱۹۶۹، همه ابعاد جامعه تونس در آن زمان را تخطئه می‌کند. یعنی جامعه‌ای که توسط بورقویه ساخته شده بود. او در آن زمان به مقابله با همه ابعاد در جامعه تونس بر می‌خیزد و با تکیه بر تدین اصلاح‌گرایانه شرقی به ویژه فرهنگ و اندیشه قطبی در برابر تدین سنتی می‌ایستد. در این روند راشد با اتکاء به اندیشه‌های اسلامی شرقی با کل جامعه درگیر می‌شود. و در تقابل با مدرنیزاسیون غرب‌گرا و مارکسیستها و همچنین جامعه سنتی که علمای الزیتونه نماد آن بودند قرار می‌گیرد. اما مقاومت جامعه تونس در برابر این اقدام، راشد را به این نتیجه می‌رساند که به جای ادامه این سیاست که در نهایت به شکست و انزوای جنبش اسلامی می‌انجامد، سیاست دیگری را در پیش گیرد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۶) گویا در این مرحله نوعی از داد و ستد فکری و یا توافق اجتماعی صورت می‌گیرد و در اواخر دهه ۷۰ میلادی یک حرکت انتقادی نسبت به اندیشه‌های نواندیشی دینی وارداتی از مشرق اسلامی شکل می‌گیرد که به طور ویژه نظرات سید قطب را مورد انتقاد قرار می‌داد. در نقد نظرات سید قطب به طور مشخص نظریه‌های خاص و دور از انتظار او مورد توجه قرار گرفت. جاهلیت جامعه، فاصله گرفتن از جامعه و اینکه امت اسلامی جزئی از دین به شمار نمی‌آید و هسته فکری سید قطبی باید بر جای جامعه‌ای بنشیند که او آن را تکفیر می‌کرد، مواردی بودند که به شدت مورد انتقاد قرار گرفتند. این جنبش انتقادی که ظاهراً در ابتدا توسط راشد آغاز نشده است، به ایجاد انشقاق در میان اسلام‌گرایان می‌انجامد. از دل این تقسیم‌بندی، مجموعه‌ای تجدید نظر طلب بیرون آمد که رویکرد انتقاد از سید قطب و سپس اخوان المسلمین را در پیش گرفت. تجدید نظر طلبان تا جایی پیش رفتند که در کنار تفکر بورقویه قرار گرفتند. اما اکثریت قاطع جنبش فکری اسلامی تونس، گرچه روند انتقادی نسبت به افکار اسلامی مشرق زمین را پذیرفته بود اما اصرار داشت که این مسیر در چارچوب متن دین و سیطره همه جانبه وحی صورت پذیرد. تجدید نظر طلبان اندکی بعد جنبش اتجاه اسلامی را ترک کردند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۶۰)

بیان این مطلب از سوی الغنوشی نشان می‌دهد که تطور اندیشه‌ای او همچنان چارچوب و پوسته اسلام سنتی را در خود حفظ کرده است.

راشد در ارزیابی این جنبش انتقادی نسبت به افکار وارده از مشرق زمین معتقد است، اگر چه جنبش با انقسام مواجه شد و آسیب بزرگی بدان وارد آمد، اما موجب شد تا روند هم‌افزایی اسلام و واقعیت‌های جامعه تونس تسهیل شود. چه که اندیشه‌های مدرنیسم و نوگرایانه غربی در جامعه تونس نهادینه شده بود. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۶) به دیگر سخن بگو مگوی این دو جریان فکری موجب شد تا بازنگری در افکاری که از مشرق زمین وارد شده بود همه‌گیر شود. می‌دانیم که جامعه تونس تا حد زیادی تحت تأثیر مدرنیته قرار داشته است و جنبش اسلامی تونس به عنوان یک جنبش منبعث از واقعیت‌های این جامعه خود یک جلوه از مدرنیته تلقی می‌شود. لذا درگیری فکری در تونس اساساً میان سنت‌گرایی اسلامی و مدرنیته نیست بلکه میان دو گرایش از مدرنیته است. جنبش اسلامی به رهبری راشد معتقد است بر خلاف جریانی از مدرنیته که در مسیر غربی شدن و پیوند کشور به

آنسوی دریای مدیترانه یعنی اروپا قرار دارد، جریان مدرنیته اصیل در صدد است تا با به کارگیری علوم و فنون و نظام‌های غربی آن را در چهار چوب اسلام و میراث اسلامی قرار دهد. البته خدا برتر و والاتر از هر ارزشی است. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۳۷)

در جای‌جای نوشته‌های الغنوشی و همچنین بیان تحولات فکری صورت گرفته در اندیشه‌هایش با این واقعیت مواجه می‌شویم که وی در برابر بورقیه و منظومه فکری‌اش قرار دارد. در ابتدا به هر دری می‌زند تا پناهی امن بیابد تا برای مبارزه با بورقیه در آن پناه گیرد. دو عامل اصلی موجب تضاد میان او و بورقیه شد و به تضادی آشتی ناپذیر انجامید. نخست، روش حکومتی ظالمانه بورقیه بود که موجب می‌شد همه آزادی‌خواهان در برابرش قرار گیرند و دیگری نوع تعامل بورقیه با اسلام بود که نه تنها دین بلکه فرهنگ مردم تونس به شمار می‌آید؛ به ویژه در شهرستان‌ها و روستاها که سیستم تبلیغی آن روز دولت نتوانسته بود آن را در چنبره فکری خود گرفتار کند. و اینگونه بود که الغنوشی در مسیر جستجو از این کشور خارج می‌شود و در میانه طوفان پان عربیسم قرار می‌گیرد و سپس آن را تهی و پایان‌پذیر می‌یابد و در این هنگام با اندیشه اسلامی آشنا می‌شود و رفته‌رفته به یکی از اندیشه‌پردازان بزرگ آن مبدل می‌شود. اما در همه مراحل زندگی و اندیشه‌ورزی، هرگز آزادی و آزادی خواهی و آزاد اندیشی را از خود جدا نمی‌کند. حتی پس از آنکه با پیروزی جنبش‌اش به قدرت می‌رسد و شاگردان و هم‌زمانش را به کاخ نخست وزیری می‌فرستد اما هرگز از محدود شدن آزادی‌ها استقبال نمی‌کند؛ و حتی به آن نمی‌اندیشد که این فضای آزاد و عدم کنترل اصحاب قدرت سنتی در تونس در نهایت به زیان او و همه همفکرانش بیانجامد و او را وادارد تا با ترک قدرت عازم زندان شود. او همچنان از دموکراسی و آزادی دفاع می‌کند.

الغنوشی در ادامه این مسیر اصلاح طلبانه تونس، بیان می‌دارد که ما به عنوان جنبش الاتجاه الاسلامی در تونس در بیانیه‌ای اعلام داشتیم: «آری به نوگرایی و عصری شدن به معنای عقلانی کردن مدیریت و عقلانی کردن اقتصاد و عقلانی کردن جامعه و روش‌های حکومتی و متدولوژی تدریس؛ اما نه به سرکشی و تمرد در برابر اصول فطری اخلاق و تمرد در برابر میراث اسلامی و نظام اسلام و ارزش‌های آن. آری به عصری شدنی که استقلال امت و عزت ما را مستحکم می‌کند و بازیابی این استقلال و عزت برای بر دوش کشیدن پرچم انسانی اسلام؛ و نه به عصری شدنی که تبعیت از غرب و ذلت در برابر آن را مستحکم می‌کند». (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۴۰)

یکی دیگر از نظرات الغنوشی این است که اسلام در مشرق زمین در برابر دولت قرار می‌گیرد حال آنکه در مغرب عربی و اسلامی، اسلام در برابر کفر قرار دارد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۴۰) سخن الغنوشی بدین معناست که در مناطق مرزی جهان اسلام با غرب، در شمال آفریقا هویت و موجودیت اسلام در چالش قرار دارد. به همین دلیل در مطالعه شخصیت الغنوشی تضاد با فرانسه را بیشتر مشاهده می‌کنیم تا ضدیت با آمریکا و یا انگلیس. بهترین گواه بر این ادعا اقدام راشد در انتخاب تبعید گاه خود است. با اینکه زبان انگلیسی نمی‌دانست و به زبان فرانسه تسلط کامل داشت اما در دوران تبعید به انگلستان پناهنده شد. این امر مورد توجه راشد بوده و خود نیز به صراحت از آن سخن می‌گوید. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۴۱).

جماعت اسلامی، الاتجاه الاسلامی، النهضة

در اوایل سال ۱۹۶۹ راشد الغنوشی و عبدالفتاح مورو و احمیده النیفر با یکدیگر توافق می‌کنند تا جنبش اسلامی در تونس را جانی دوباره بخشند و به خیزش درآورند. ادامه کار این تیم با یکدیگر، مقدمات نشستی گسترده در آوریل سال ۱۹۷۲ را فراهم می‌آورد. تا آن زمان جنبش اسلامی تونس، مانند جنبش اسلامی در پاکستان، مالزی، بنگلادش، لبنان، اندونزی و... جماعت اسلامی نام داشت. این نشست که اربعینی - چهل مشارکت کننده - نام گرفت، در شهر مرناق در حومه پایتخت و در منزل شیخ عبدالقادر سلامه برگزار شد. (گزارش الجزیره، ۸/۲۴/۲۰۲۳) در ابتدای کار، فعالیت جنبش جنبه فکری - فرهنگی داشت و صرفاً به تبلیغ امور دینی از طریق برگزاری جلساتی در مساجد و جمعیت‌های حفظ قرآن کریم محدود می‌شد. این گروه با صدور نشریه‌ای با عنوان "صحیفه المعرفة" که در سال ۱۹۷۴ منتشر شد، ارتباط خود را با طبقه نخبه پی گرفت. الغنوشی در این نشریه بورقیه را متهم کرد که با تمرکز بر سکولاریزم، با اسلام در نبرد است.

راشد چندین بار دستگیر شد. بار نخست به ۱۱ سال زندان محکوم شد که با سپری شدن ۳ سال از آن مشمول عفو عمومی قرار گرفت و از زندان آزاد شد. اما دیگر بار دستگیر و به حبس ابد با اعمال شاقه محکوم شد. البته بورقیه این حکم را قبول نداشت و خواستار اعدام وی شده بود. چند ماه پس از کودتای بن علی در نوامبر سال ۱۹۸۷ او در ماه مه ۱۹۸۸ از زندان آزاد شد. (گزارش الجزیره، ۸/۲۴/۲۰۲۳).

الغنوشی با تجدید نظر در سیاست‌های گذشته خود و گروه الاتجاه الاسلامی در اوایل ۱۹۸۹ خواستار مجوز قانونی برای این گروه شد که دولت آن را نپذیرفت. رفت رفته مناسباتش با دولت جدید تونس به تیرگی گرایید و به اتهام توطئه علیه رییس جمهور به حبس ابد محکوم شد. در این شرایط و در ماه آوریل سال ۱۹۸۹ تونس را ترک کرد. ابتدا به الجزایر رفت و سپس در سودان مستقر شد و پاسپورت دیپلماتیک سودانی دریافت داشت. در سال ۱۹۹۱ با درخواست پناهندگی سیاسی به انگلستان رفت و در شهر آکتون اقامت گزید. در این حین بود که جنبش النهضة تأسیس شد و او را به ریاست خود برگزید. در سال ۱۹۹۳ دولت انگلیس با پناهندگی وی موافقت کرد. در ۳۰ ماه ژانویه سال ۲۰۱۱ و پس از قیام ملی علیه بن علی به تونس بازگشت و به عنوان یک قهرمان ملی مورد استقبال مردم قرار گرفت. (گزارش الجزیره، ۸/۲۴/۲۰۲۳).

علل رشد جنبش اسلامی در تونس

الغنوشی در بیان عواملی که موجب رشد جنبش اسلامی در تونس گردید و موجب شد تا این جنبش به عنوان الگوی تونسی در میانه جنبش‌های اسلامی به عنوان یک اندیشه برتر در صحنه ظاهر شود به مطالب ذیل اشاره می‌کند:

- ۱- درگیری و زد و خورد شدیدی که در سال ۱۹۷۸ میان سندیکاهای صنفی با دولت روی داد.
- ۲- رویارویی و زد و خورد شدیدی که در دانشگاه‌ها میان جریان اسلامی و چپ‌گرایان روی داد و موجب شد که جنبش اسلامی با کسب تجربه گران‌بها از این زد و خورد دردناک بسیاری از مقوله‌های پنبرد در جهان و در داخل کشور دریابد.

۳- انفجار انقلاب اسلامی در ایران،

۴- اندیشه‌پردازی سیاسی اجتماعی جنبش اسلامی در سودان به ویژه آنچه به اندیشه پراگماتیستی، و مشارکت گسترده بانوان در فعالیت‌های اجتماعی مربوط می‌شد.

۵- تأثیرپذیری جنبش اسلامی در تونس از لیبرال دموکراسی در نیمه دوم دهه هفتاد.

۶- تأثیرپذیری از اندیشه‌های مالک بن نبی در اتکای او به متودولوژی ابن خلدون در تحلیل پدیده‌های اجتماعی و تمدنی.

در سیر تطور اندیشه سیاسی الغنوشی، شورش کارگران و مدیریت سندیکاهای کارگری در سال ۱۹۷۸ یک سر فصل بسیار مهم است. در این سال جنبش اسلامی با پدیده‌ای به نام نقش اقتصاد در تحولات اجتماعی مواجه می‌شود که پیش از این بدان توجه خاصی مبذول نمی‌داشت. در حالیکه جریان‌های چپ در کنار موضوع نبرد میان امپریالیسم و نیروهای آزادی بخش به موضوع فقر و طبقات زیرین اجتماعی نیز توجه می‌کرد و توانسته بود در سندیکاهای کارگری نفوذ قابل توجهی رقم زند. در اینجا بود که جنبش اسلامی متوجه وجود یک واقعیت دیگر در جامعه شد؛ که همان نبرد میان طبقه فقیر و محروم با طبقه ثروتمند هم‌پیمان با حاکمان است. الغنوشی در این تاریخ بار دیگر به متون اسلامی باز می‌گردد و اصطلاحاتی نظیر مستضعفین و عدالت اجتماعی و نبرد میان اسلام و سرمایه‌داری به گفتمان وی افزوده می‌شود. فقر از نگاه اسلام و همچنین ثروت اندوزی و... را به سخنان خود می‌افزاید.

از این پس جنبش اسلامی به سندیکاهای صنفی ورود می‌کند و به عنوان یک رقیب قدرتمند برای جریان چپ، سردمدار تحصن و اعتصاب در بخش‌های مختلف کارگری می‌شود. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۴۱).

راشد و اخوان

جنبش النهضه در بیانیه تأسیس خود در فصل نخست آورده است که مرجعیت فکری این جنبش، اسلام بوده و در تلاش است تا مبارزه برای تحقق وحدت در میان کشورهای مغرب عربی- لیبی، تونس، الجزایر، مغرب و موریتانی- را به عنوان یک گام در مسیر تحقق وحدت میان همه اعراب و همچنین در مسیر وحدت اسلامی و آزادی فلسطین پیگیری کند. (بیانیه تأسیسی جنبش النهضه، ۲۰۱۳، سایت رسمی النهضه) ملاحظه می‌شود که در بیانیه تأسیس النهضه، هیچ اشاره‌ای به رابطه با اخوان نشده است. یعنی نه آن را تأیید و نه نفی کرده است. اما برخی از محققین گفته‌اند که جنبش النهضه بر اساس اندیشه‌های اخوان شکل گرفت و یا اساساً آن را اخوان تونس خوانده‌اند. (خلیل العربی، ۲۰۱۶/۳/۲۳)

افراد دیگری بوده‌اند که معتقدند راشد عضو مکتب ارشاد اخوان است. (الشروق، ۲۰۰۹/۱۲/۲۶) اما برخی دیگر بر آنند که راشد الغنوشی، اخوان را یک متحد می‌داند و نه مرجعیت برای تشکیلات. (صلاح الدین الجورشی، اسلام آنلاین، ۲۰۰۸/۶)

ولی عبدالفتاح مورو معاون همیشگی راشد و شخص شماره دو این جنبش گفته است که النهضه در ابتدا و در اواخر دهه ۱۹۶۰ سوگیری فکری خود را از اخوان المسلمین برگرفت اما به دلیل تفاوت شرایط میان مصر و تونس بعدها و در سال ۱۹۷۸ رابطه تشکیلاتی خود را با آن قطع کرد. (الاجباریه تونس، ۲۰۱۶/۵/۲)

در این میان اما یکی از رهبران اخوان که در مقاله‌ای انتقادی خواستار اصلاحات در جنبش اخوان شده است، با اشاره به اختلافات دیرینه شاخه تونس با تشکیلات مادر در مصر اما تأکید دارد که هیچگاه شاخه تونس از تشکیلات اخوان جدا نشده است. (ابو العلامی، ۲۰۰۴/۱۰/۳، مقاله الجزیره)

با توجه به مجموعه داده‌ها، نمی‌توان رابطه النهضه و پیش از آن الاتجاه الاسلامی را با اخوان منکر شد. البته یکی از ویژگی‌های اندیشه اخوانی به رسمیت شناختن شرایط بومی برای هر یک از شاخه‌های آن است. گرچه باید در اصول تابع آموزه‌ها و نظرات منتشره از سوی مکتب ارشاد باشند اما اینگونه نیست که این تبعیت به صورت مطلق چنان دست و پای این شاخه‌ها را ببندد که از تولید فکر جدید بازمانند و یا مجبور شوند نسخه واحدی را در همه کشورهای اسلامی به اجرا درآورند که عملاً ناممکن و بلکه موجب عدم توفیق آنها خواهد شد. بر این اساس می‌توان چنین فهم کرد که راشد علیرغم عصیان فکری علیه تشکیلات مادر اما همچنان در چارچوب کلی این جریان باقی ماند و توانست بر بخش گسترده‌ای از آن تأثیر گذارد.

هر چه باشد اما راشد در تضاد با القاعده و دیگر سازمان‌های سلفی و افراطی قرار دارد. رهبر القاعده ایمن الظواهری در سال ۲۰۱۲ از جنبش النهضه انتقاد کرد که چرا شریعت اسلامی را اجرا نمی‌کند. راشد در پاسخ به او گفت القاعده یک فاجعه برای جهان اسلام است، که پروژه آن ویرانگری است و هیچ خیری برای اسلام به همراه نداشته و نمونه کامل افراطی‌گری اسلامی است. (الجزیره، ۱۳ ژوئن ۲۰۱۲)

سازمان اجناد الخلفه که مدعی است به داعش گرایش دارد در ۱۴ ژوئیه ۲۰۱۵ تهدید کرد که الغنوشی را به قتل خواهد رساند. (رام الله اخباری ۲۰۱۵/۷/۱۸)

راشد و ایران

در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ و با اوج‌گیری جایگاه اجتماعی جریان‌های چپ مارکسیستی و فعالیت آنها در کشورهای اسلامی و عربی، همه جریان‌های مذهبی به این باور رسیده بودند که جوامع اسلامی با یک خطر بسیار بزرگ مواجه هستند که بنیان عقیدتی مردم را نشان گرفته است. لذا جنبش اسلامی و به طور مشخص اخوان المسلمین تمام توان خود را صرف مقابله با موج کمونیسم می‌کردند که کشورهای اسلامی را در نوردیده بود. اما جنبش اسلامی در تونس به رهبری راشد در کوران مبارزه علیه نظام بورقیه و دست و پنجه نرم کردن با جریان‌های مختلف اجتماعی مختلف دریافته بود که افزون بر نبرد عقیدتی با مارکسیسم و چپ‌گرایی و همچنین استعمار اما ابعاد دیگری هم در جامعه وجود دارد که نمی‌توان به آنها بی‌توجه بود. یعنی مسایل اجتماعی (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۴۷). این باور در تضاد با سیاست کلی اخوان قرار داشت. لذا جنبش اسلامی در تونس عملاً عصیان فکری علیه جنبش اسلامی مادر در مشرق زمین به مرکزیت مصر را آغاز کرده بود. در این هنگام ناگهان انقلاب اسلامی

از راه می‌رسد تا برخی مقوله‌های جدید را در فرهنگ جنبش اسلامی شکل دهد. راشد و بسیاری از جنبش‌های اسلامی مشاهده می‌کنند که می‌توان با برافراشتن پرچم دین اما به نبرد طبقاتی توجه داشت و در عین حال در مقابل جامعه قرار نگرفت. پیروزی انقلاب اسلامی در ایران شاید در فراسوی مرزها، بیشترین تأثیر را بر روند جنبش اسلامی در تونس بر جای نهاده باشد. مهمترین مقوله‌ای که جنبش اسلامی تونس از انقلاب ایران برگرفته است همین نبرد میان مستضعفین و مستکبرین بود که در واقع ترجمه دیگری از نبرد میان فقر و غنا و نبردی طبقاتی بود؛ البته در چارچوب اسلام و با اصطلاحات کاملاً اسلامی (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۴۸).

پیروان اندیشه اسلامی پیش از این با اندیشه‌های سید قطب آشنا شده و دیده بودند که او معتقد است هر که به غیر از وحی حکومت کند کافر است و حتی جامعه را نیز تکفیر می‌کند. حال با یک نگاه اسلامی جدیدی مواجه بودند که درس دیگری به آنها می‌آموزد و ایشان را به تأمل در این آیه قرآن فرا می‌خواند: «ونريد ان نمن علي الذين استضعفوا في الارض و نجعلهم ائمه و نجعلهم الوارثين و نمكن لهم في الارض و نرى فرعون و هامان و جنودهما ما كانوا يحذرون».

الغنوشی می‌گوید «گویی برای نخستین بار بود که این آیه را می‌خواندیم. این آیه کلید و نوری بود که راهی نو به سوی جنبش اسلامی در تونس گشود. از این تاریخ دیگر انتقاد ما از حکومت فقط این نبود که چرا مسایل اخلاقی را مراعات نمی‌کند. دیگر با گفتمان تکفیری سخن نمی‌گفتیم. بلکه گفتمان امان عمیق‌تر و اصولی‌تر و بنیادین شد. چه که دیگر در کنار بعد فرهنگی اما بعد اجتماعی نیز در ادبیات ما قرار گرفت. دیگر افزون بر دفاع از هویت اسلامی امان در برابر هویت غربی، اما به دفاع از اسلامی پرداختیم که یک طرح اجتماعی برجسته دارد و ما را در مقابل صف مستکبرین قرار می‌دهد. ما طرفدار دموکراسی بودیم. آری انقلاب اسلامی فرا رسید تا در این فرصت بسیار مناسب ابزارهای تحلیلی اسلامی را در اختیار ما قرار دهد که توانایی فرهنگی سنتی ما نمی‌توانست آن را فرمت‌بندی کند» (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۴۸).

افزون بر دلایل ذکر شده یکی از دلایل تأثیرپذیری جنبش اسلامی تونس از انقلاب اسلامی ایران این بود که در تونس و البته کل شمال آفریقا چون شیعیان حضور نداشتند، لذا این منطقه شاهد درگیری مذهبی میان مسلمانان نبود. در نتیجه صف‌بندی خاصی میان مسلمانان وجود نداشت و حافظه تاریخی این مردم سابقه‌ای از اختلافات شیعه و سنی را ثبت نکرده بود. در حالیکه در دیگر کشورهای اسلامی فضای رقابتی میان شیعه و سنی موجب شده بود تا جنبش‌های اسلامی در این کشورها در برابر انقلاب اسلامی ایران موضع داشته باشند. راشد در این رابطه اشاره می‌کند که بر خلاف برخی کشورهای اسلامی هیچ مانعی در برابر همکاری ما با این انقلاب وجود نداشت. (راشد الغنوشی، ۲۰۰۱: ۲۸۸) راشد یکی دیگر از دلایل همراهی‌اش یا انقلاب ایران را تقابل این انقلاب با مستکبران و تلاش برای یاری رساندن به مستضعفان می‌داند. (راشد الغنوشی، ۲۰۰۱: ۲۹۸) اما بلافاصله تأکید می‌کند که این همراهی به مفهوم موافقت با همه اموری نیست که در ایران جریان دارد. (راشد الغنوشی، ۲۰۰۱: ۲۹۹) با اینحال او همچنان دفاع از انقلاب ایران را ادامه می‌داد و در مقام انتقاد اعلام کرد ایران در شرایط خاصی

به سر می‌برد که ناشی از تخریب گذشته و تلاش برای تأسیس مدلی نو می‌باشد. لذا طبیعی است که این روند با برخی نارسایی‌ها همراه باشد. ما برخی از این اقدامات را مبارک تلقی می‌کنیم و برخی دیگر را تأیید نمی‌کنیم. (راشد الغنوشی، ۲۰۰۱: ۲۹۹).

اما رابطه راشد با ایران بعد از انقلاب و با گذر زمان و برخی تحولات دچار نوسان شد. تحولات عراق پس از سقوط صدام و قدرت گرفتن شیعیان و اوج‌گیری درگیری میان شیعه و سنی در عراق یک ایستگاه مهم در مناسبات طرفین بود. اساساً این تحولات بر مناسبات ایران و جنبش اسلامی سایه افکنده و آن را دچار تزلزل کرده بود. اما در سال ۲۰۰۹ در کنفرانس فلسطین در تهران شرکت و سخنرانی کرد. پس از بازگشت در سال ۲۰۱۰ مقاله‌ای در مورد ایران در سایت الجزیره منتشر کرد که حاوی آخرین نظراتش در مورد ایران بود. راشد مجدداً به وجود برخی اشتباهات در نظام حکومتی ایران به ویژه در ابعاد حقوق بشری اشاره کرد و گفت هر تجربه بشری دارای اشکالات است و ایران از این قاعده مستثنی نیست.

به طور طبیعی ابعادی از سیاست خارجی ایران دلخواه راشد است که با تکیه بر استقلال، در برابر قدرت‌های غربی ایستادگی کند و یاریگر فلسطین باشد. در این مقاله هر دو بعد از سیاست ایران را مجدداً مورد توجه قرار داده و آن را مورد ستایش قرار می‌دهد. او معتقد است که حمایت همه جانبه ایران از مقاومت اعم از شیعه یا سنی و یا سکولار و اسلام‌گرا برای ایران مشروعیت بزرگی در جهان اسلام فراهم آورده است.

تحولات سوریه و صف‌بندی جدید در مورد آن و مشارکت فعال ایران و حزب‌الله در دفاع از نظام حکومتی سابق سوریه دیگر بار موجب بروز اختلاف میان ایران و جنبش‌های اسلامی شد. راشد در مقاله‌ای که در تاریخ ۲۰۱۶/۳/۶ در سایت الجزیره منتشر شد حزب‌الله را متهم کرد که سیاست طائفه‌گرایی پیشه کرده و علیه انقلاب مردم سوریه ایستاده است. همچنین انتقادات شدیدی را متوجه ایران ساخت. اما در عین حال مناسباتش را با ایران قطع نکرد و همچنان مواضع ایران علیه اسرائیل و حمایتش از مقاومت را مورد ستایش قرار می‌داد. رابطه‌اش به ایران به گونه‌ای بود که در همه مناسبت‌های ملی در سفارت ایران حضور می‌یافت و با همه هیئت‌های ایرانی در تونس دیدار می‌کرد.

راشد و حسن الترابی

شاید نخستین تجربه‌ای که در میان جنبش‌های اسلامی به موضوع زن اهمیت ویژه‌ای قائل بود و توانست ایده‌ای نو براندازد، جنبش اسلامی سودان به رهبری حسن الترابی بود.

جنبش اسلامی در تونس در ابتدا به دلیل تأثیرپذیری از افکار حسن البنا و همچنین تأثیرپذیری از فرهنگ کشورهای عربی خلیج فارس نقش زن را در منزل به عنوان همسر و مادر و خانه دار تعریف می‌کرد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۶)

در سال ۱۹۷۹ الغنوشی به سودان می‌رود. او در این سفر مشاهده می‌کند که روش دیگری از رفتار اسلام‌گرایان با زنان در جریان است. به گفته او این روش با هر آنچه که الگوی پاکستانی و مصری ارائه کرده بودند، متفاوت

بود. در روش سودانی زن، نقش برجسته‌ای در تحرکات اجتماعی داشت و در دانشگاه‌ها و مدارس و جلسات هم‌اندیشی دینی و غیره دوشادوش مردان حضور داشت. در این سفر که محمد صالح النیفر نیز همراه وی بود توسط حسن الترابی به یک اردوی دانشجویی اسلام‌گرایان دعوت می‌شود و مشاهده می‌کند در حالیکه شخص حسن الترابی همراه این جوانان است، اما دانشجویان دختر و پسر به همراه هم در اردوی دانشجویی حضور دارند. الغنوشی به شدت تحت تأثیر این رفتار قرار می‌گیرد و درمی‌یابد که می‌توان با رفتاری بازتر اما حدود شرعی را مراعات کرد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۷)

الغنوشی در سال ۱۹۸۰ در یک سخنرانی با عنوان «وضعیت زنان در جنبش اسلامی» انتقاد از خویشتن را آغاز کرده و بر ضرورت نقش فعال زنان در همه فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی تأکید می‌کند. این سخنرانی و انتقاد از خویشتن موجب شد تا زنان اقبال گسترده‌ای به جنبش اسلامی پیدا کنند. این اقبال شامل همه زنانی می‌شد که حجاب دارند و یا ندارند. و در نتیجه جنبش اسلامی در همه انتخابات‌های دانشگاهی پیروزی گسترده‌ای یافت. روند رو به رشد نفوذ مردمی جنبش اسلامی به انتخابات پارلمانی کشیده شد. راشد ادعا می‌کند که در انتخابات پارلمانی در سال ۱۹۸۹ جنبش اسلامی پیروز میدان بود، اما دولت با تقلب مانع از رسیدن آنها به پارلمان گردید. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۸)

راشد حسن الترابی را اندیشه‌پرداز می‌داند که شخصیتش دارای ابعاد متعددی است. او حسن الترابی را یک رهبر برجسته سیاسی می‌داند که در عین حال در اصول فقه و اندیشه اسلامی یک احیاگر است. وی بر این باور است که شخصیت ترابی شایسته بررسی و الگوگیری است. (الغنوشی، ۲۰۱۶/۳/۶، مقاله الجزیره)

فلسطین:

پیش از این اشاره شد که مسأله فلسطین محور اساسی اندیشه سیاسی اخوان و همه شاخه‌های آن بوده است. شاخه‌های اخوان می‌توانند با یکدیگر تفاوت نظر داشته باشند اما جملگی در موضوع فلسطین و ضرورت حمایت از شاخه فلسطینی اخوان هم‌آوازند.

اما راشد که مانند اخوان، در تطور اندیشه محوریت مسأله فلسطین را فراموش نکرد، همواره در تلاش است تا موضوع فلسطین به عنوان محوری‌ترین مسأله جهان اسلام در صدر اولویتها قرار گیرد. از او انتظار می‌رود که در تبیین ابعاد فکری مسأله فلسطین ایده‌هایی نو براندازد. راشد در مقالات و مصاحبه‌های متعدد به موضع فلسطین می‌پردازد و نظرات روشنی درباره آن بیان می‌دارد. او این موضوع را یکی از جلوه‌های بیماری در جهان عرب به شمار می‌آورد و می‌گوید مسأله فلسطین به قهقرا گراییدن تمدنی است که امت ما به خود دیده است. و تا وقتی که این خسارت تمدنی متوقف نشود و فلسطین آزاد نشود انسان عربی نمی‌تواند هستی و کرامت خود را باز یابد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۰/۲/۱) اما با درک دقیق شرایط در منطقه به بررسی نظام‌های حکومتی عربی می‌پردازد و آن را نیز همانند وضعیت ملت‌های عرب تلقی می‌کند. انتقاد راشد از نظام‌های حکومتی عرب ادامه می‌یابد و از

اینکه طرفداری از آن به یک اتهام مبدل شده است ابراز تأسف می‌کند. در این رابطه به عنوان نمونه به مصر اشاره می‌کند که رییس جمهور منتخب آن متهم به جاسوسی برای حماس شد. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۰/۲/۱)

راشد همچون دیگر شاخه‌های اخوان در تلاش است تا ضمن تأیید ایده مقاومت در فلسطین، به طور مشخص از حماس به عنوان یکی از شاخه‌های اخوان در فلسطین حمایت کند.

می‌دانیم که افکار عمومی جهان اسلام و کشورهای عربی، با نگرش نظام‌های حاکم تفاوت دارد. عموم ملت‌های مسلمان و عرب همچنان مسأله فلسطین را مهمترین مسأله خود می‌دانند. تجربه نشان داده است که هر طرفی که بتواند مقتدرانه در این صحنه ظاهر شود، از حمایت ملت‌های مسلمان برخوردار خواهد بود. حضور در مبارزات علیه اسرائیل یکی از عوامل مشروعیت بخش است. راشد با توجه به این نکته معتقد است که جنبش حماس فرزند مبارک جنبش اسلامی است که به این جنبش مشروعیت بخشید و یک دستاورد بزرگ برای جنبش اسلامی به شمار می‌رود. او می‌کوشد تا حماس را جانشین ناصر و عرفات در برافراشتن پرچم فلسطین معرفی کند که به نمایندگی از جنبش اسلامی عملاً رهبری ملت‌های مسلمان و عرب را عهده‌دار شده و به جنبش اسلامی مشروعیت بخشیده است. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۰/۶/۱۵ الجزیره)

اقدامات راشد در حمایت از فلسطین به ایده‌پردازی محدود نمی‌شود و در یک اقدام عملی در حمایت از مردم غزه در سال ۲۰۱۰، در کشتی آزادی عازم غزه می‌شود تا محاصره آن را بشکند. او در بیان اهمیت غزه، می‌گوید، غزه یوسف این زمان است که برادرانش در چاه افکنده‌اند. در حالیکه اگر درک کنند، تنها امید و وسیله ایشان برای رسیدن به یک حیات کریم و با عزت است. (راشد الغنوشی ۲۰۱۰/۶/۱۵ الجزیره)

دموکراسی خواهی

راشد، در آخرین ایستگاه از حیات فکری‌اش، تنها نسخه متناسب با شرایط امروز مسلمانان را آزادی می‌داند. و معتقد است که این آزادی در دموکراسی تجلی دارد. بیان شد که وی از ابتدای حیات سیاسی به مبارزه با بورقیه روی آورد، زیرا او را مظهر ستم اجتماعی و دیکتاتوری و فساد سیاسی به مفهوم غربزدگی مفرط می‌دید. در طول سال‌های مدیریت و تجربه پر تلاطم و روند پر افت و خیز حیات سیاسی، افکار راشد در همه زمینه‌ها دچار تحول و تطور گردید؛ به جز دو مورد، یکی آزادی و دموکراسی و دیگری فلسطین. شاید نگاهش به موضوع فلسطین هم در چارچوب آزادی خواهی‌اش قرار گیرد. از همان ابتدای راه، جنبش اتجاء اسلامی همواره بر دموکراسی به عنوان یک گزینه راهبردی تأکید داشته است. در سال ۱۹۸۱ حزب جنبش اتجاء اسلامی در بیانیه تأسیسی خود به طور ویژه بر دموکراسی تأکید کرد. در حالیکه عموم جنبش‌های اسلامی پیش از این تاریخ هیچگاه بر دموکراسی تأکید نمی‌کردند.

جالب است که این اقدام جنبش الاتجاء الاسلامی در همان زمان با مخالفت یکی از نشریات انقلابی کشورمان قرار می‌گیرد و این جنبش را متهم می‌کند که تحت تأثیر غرب، از دموکراسی سخن رانده است. همان زمان الاتجاء پاسخ تندی به این مقاله می‌دهد و اعلام می‌دارد که علیرغم حمایت از انقلاب اسلامی ایران اما هرگز تابع

آن نبوده‌ایم و نخواهیم بود. در این بیانیه گفته شده است که هر کشوری اسلوب و روش خود در مسیر جنبش اسلامی را خواهد داشت. هرگز نباید تصور شود که این انقلاب می‌تواند قیم همه جنبش‌های اسلامی باشد و یا این انقلاب تنها نمونه و الگو در جنبش جهانی اسلام است. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۱) البته باید توجه داشت که در آن زمان بسیاری از شاخه‌های جنبش اسلامی در سراسر جهان نسبت به دموکراسی خوشبین نبودند. زیرا پذیرش دموکراسی در وهله نخست به مفهوم پذیرش قدرت حاکم و مشروع دانستن حاکمیتش تلقی می‌شد. در حالی که عموم جنبش‌های اسلامی در صدد بودند تا راهی برای ساقط کردن این نظام‌ها بیابند. امری که از طریق دموکراسی بیشتر به یک شوخی شبیه بود. لذا افزون بر ایران بسیاری دیگر از جنبش‌های اسلامی با این نظر جنبش اسلامی تونس مخالفت کردند. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۱).

الغنوشی در سال ۱۹۷۹ با عمر التلمسانی مرشد عام اخوان دیدار می‌کند و در مورد تکثر در امر سیاست با او گفتگو می‌کند و از وی می‌خواهد که با تشکیل یک حزب سیاسی رسمی در انتخابات پارلمانی مصر شرکت کند. تلمسانی در پاسخ می‌گوید این سخن بیهوده‌ای است و امکانش وجود ندارد و جماعت اخوان المسلمین بالاتر و برتر از همه احزاب است. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۰) اما طولی نمی‌کشد که اخوان مصر در سال ۱۹۸۲ و ۱۹۸۳ در ائتلاف با حزب وفد در انتخابات شرکت می‌کنند. در حالیکه در افکار حسن البنا هرگز موضوع تکثر و تنوع سیاسی مفهوم نداشت. اما عمر التلمسانی و تحت تأثیر الغنوشی این گام را بر می‌دارد که در حقیقت خروج اخوان از حالت انا الحقی و پذیرش تنوع و تکثر سیاسی بود؛ آنهم ۵۰ سال پس از ایده‌پردازی بنیانگذارش. جالب است بدانیم راشد برای توجیه ارایه نظریه‌ای برخلاف بنیانگذار اخوان که به شدت ضد تحزب بود، ادعا می‌کند که مخالفت البنا با احزاب به دلیل شرایط آن روز مصر و ویژگی احزاب و عملکردشان در آن دوره زمانی بوده است. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۱)

الغنوشی معتقد است جنبش اسلامی تونس بر اساس اندیشه‌ها و نوگرایی دینی بنا شد که اساساً در مشرق اسلامی پدیدار شده بود. اما با گذر زمان دریافت که امکان تطبیق این نظریه‌ها در جامعه‌ای مانند تونس که به شدت از غرب تأثیر پذیرفته بود عملی نیست. لذا از افکار شخصیت‌هایی همچون محمد فتحی عثمان و مالک بن نبی و همچنین روشمندی اصولی و عصرگرایی حسن الترابی تأثیر پذیرفت و بر مبنای این ایده‌ها کوشید الگویی متناسب با شرایط تونس ارایه دهد.

الغنوشی این الگو را الگویی پیشرو در سطح جهان به شمار می‌آورد که می‌تواند برای نقاط بیشتری از جهان اسلام مناسب باشد و به اجرا در آید. اگر جنبش‌های مارکسیستی در اروپا با تطور به جنبش‌هایی دموکراتیک مبدل شدند. جنبش اسلامی نیز رفته رفته به جنبشی دموکراتیک مبدل گردید. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۴) او در بیان دلیل شرعی برای دفاع از دموکراسی خواهی خود می‌گوید: اسلام حق مطلق است؛ ولی فهم ما از اسلام یک حقیقت نسبی است. لذا تنوع فکری در داخل اسلام بر اساس مبداء اجتهاد امری پذیرفته شده است. (راشد الغنوشی، ۲۰۱۶: ۵۴)

رفته‌رفته بسیاری از جنبش‌های اسلامی متوجه شدند که بهترین و کم هزینه‌ترین راه برای تحقق اهداف جنبش اسلامی تمسک به دموکراسی است. مانند: ترکیه، اردن، مصر، مغرب، الجزایر، مالزی، اندونزی، پاکستان و ... می‌توان این امر را موفقیت بزرگی برای جنبش اسلامی تونس و شخص راشد به شمار آورد که توانست در میانه غوغای تنش و درگیری پر خشونت میان دولت‌ها و مخالفان عصبانی، مسیر جدیدی را پیش روی همگان بگشاید.

نتیجه‌گیری

در شمال آفریقا شاخه اخوانی تونس، از نقشی بینظیر در عرصه فکر و اندیشه برخوردار است. شخصیت رهبر جنبش اسلامی تونس چنان است که با پویایی به طور مستمر در حال به روزکردن نظرات خود بوده و با تولید اندیشه‌های نو و ارائه نظرات جدید، راهگشای بسیاری از شاخه‌های اخوان بلکه همه جنبش اسلامی باشد. اخوان از مدتها پیش با یک عصیان فکری مواجه بود. نخستین بار ابوالعلاء ماضی از این عصیان پرده برداشت. اما طولی نکشید که همه متوجه شدند راشد الغنوشی در رأس این عصیانگران قرار دارد. البته این عصیان فقط در حوزه اندیشه و فکر بوده و به همبستگی کلی شاخه‌های اخوان آسیبی وارد نمی‌کرد. لذا می‌توان او را نماد تطور در اندیشه سیاسی اخوان دانست.

شخصیت پر جنب و جوش راشد که همیشه در تلاطم بود و در جستجوی حقیقت، ابتدا به پان‌عریسم باورمند می‌شود که آن را در تضاد با اسلام و مسلمانی خود نمی‌دید. پس از شکست اعراب در جنگ ۱۹۶۷، به شدت از این اندیشه‌گریزان می‌شود. او در آن هنگام در سوریه اقامت داشت، لذا در تماس با رهبران اخوان سوریه به ایشان متمایل شد و بعدها ارتباطش با تشکیلات مادر اخوان در مصر برقرار گردید. در هنگام اقامت در پاریس با جریان مذهبی ایران آشنا می‌شود و گویا ایده عدالت اجتماعی را از اندیشه‌پردازان ایرانی برمی‌گیرد. بعدها با بن‌نبی دیدار می‌کند و به تعبیر خودش عقلانیت بن‌نبی یک پایه اصلی در اندیشه‌هایش را تشکیل می‌دهد. الغنوشی رفته‌رفته به یکی از بزرگترین منتقدان سید قطب مبدل می‌شود. روند پویای تحولات فکر الغنوشی، همچنان ایستایی بر نمی‌تابد و همچنان در جولان است. شاید زندان در افکار او مؤثر افتد.

راشد در پی گفت و شنود با صاحب نظران از اندیشه‌های مختلف، به این نتیجه می‌رسد که بدون در نظر گرفتن عامل اقتصاد در تحولات اجتماعی، امکان ارائه راه‌حل برای مشکلات عدیده جامعه میسر نخواهد بود. بدین ترتیب او بحث عدالت اجتماعی را وارد گفتمان خود می‌کند که آرام‌آرام به دیگر شاخه‌های جنبش اسلامی سرایت کرد. الغنوشی نه فقط عدالت اجتماعی را به گفتمان اسلامی معاصر در جهان سنی افزود، بلکه در تعامل با فلسفه غرب و آموزه‌های نوین غرب از جمله تعامل با جامعه مدنی، آزادیهای اجتماعی و دموکراسی و ... و تأمل در آنها توانست، توجه اندیشه‌پردازان اسلامی را به این نکات جلب کند. الغنوشی بدین باور میرسد که بسیاری از نقدهای مسلمانان به اندیشه‌های غربی که به انکار مطلق آن می‌انجامد، ناشی از یک رفتار نامتعادل و عکس‌العملی است. چه که غرب در سرزمین ما به استعماری خانمان سوز پرداخته بود.

راشد اما در همه مراحل زندگی و اندیشه‌ورزی، هرگز آزادی، آزادی‌خواهی و آزاداندیشی را از خود جدا نمی‌کند. چه در مقابله با بورقیه و یا حتی پس از آنکه با پیروزی به قدرت می‌رسد و شاگردان و هم‌زمانش را به کاخ نخست وزیری می‌فرستد اما هرگز از محدود شدن آزادی‌ها استقبال نمی‌کند؛ و حتی نمی‌اندیشد که این فضای آزاد و عدم کنترل اصحاب قدرت سنتی در تونس در نهایت به زیان او و همه همفکرانش بیانجامد و او را وادارد تا با ترک قدرت عازم زندان شود. او به نوگرایی و عصری شدن به معنای عقلانی کردن مدیریت و عقلانی کردن اقتصاد و عقلانی کردن جامعه و روشهای حکومتی و متدلوژی تدریس باورمند است. اما به سرکشی و تمرد در برابر اصول فطری اخلاق و تمرد در برابر میراث اسلامی و نظام اسلام و ارزشهای آن وقعی نمی‌نهد و معتقد است عصری شدنی که استقلال امت و عزت ما را مستحکم کند و بازیابی این استقلال و عزت برای بر دوش کشیدن پرچم انسانی اسلام را مطلوب است. اما عصری شدنی که تبعیت از غرب و ذلت در برابر آن را مستحکم می‌کند قابل پذیرش نیست. الغنوشی نشان می‌دهد که تطور اندیشه‌ای او در چارچوب سنتی اسلام است و همچنان پوسته اسلام سنتی را در خود حفظ کرده است. به نظر الغنوشی مسلمان می‌تواند متمدن باشد و یا عقب افتاده؛ صرف مسلمانی به متمدن شدن یک فرد نمی‌انجامد. الغنوشی با استناد به آیه شریفه «تلك الايام نداولها بين الناس» معتقد است: «فرهنگ کشورها مانند سلامتی، بیماری، فقر و غنا قابل تغییر است. کافری که زراعت را به خوبی انجام می‌دهد او در حقیقت یک متمدن در امر کشاورزی است و مسلمانی که چنین نمی‌کند یک عقب افتاده در امر کشاورزی است. عبادت را در قیامت پاداشی است اما پاداش آن در دنیا نیست که خرابکاری و ناشی بودن در اداره امور را به صلاح آورد. راشد این ایده را به سیاست کشانده و اعلام می‌دارد، حاکم مسلمانی که عادل نیست، اسلام ضرورتاً او را به جرگه اهل عدل وارد نمی‌کند. در مقابل نیز حاکم کافری، که به عدل حکومت می‌کند، کفرش او را به میان ظالمان نمی‌برد.

منابع:

- آلبرت حورانی، ۲۰۱۳، الفكر العربي فی عصر النهضة ۱۷۹۸-۱۹۳۹، ترجمه به عربی کریم عزقول، دارالنهارج، بیروت لبنان.
- احمد صدقی الدجانی، ۱۹۸۳، تطور مفاهیم الديمقراطية فی الفكر العربي الحديث، بحوث و مناقشات الندوة الفكرية...، صص ۱۱۵-۱۶۸. مرکز الدراسات الوحدة العربية، بیروت.
- عزام التیمی، ۲۰۰۱، راشد الغنوشی ديمقراطی بین الاسلامیین، انتشارات آکسفورد، لندن.
- راشد الغنوشی، ۲۰۰۱، من تجربة الحركة الاسلامية فی تونس، المركز المغاربي للبحوث و الترجمة، لندن.
- مالک بن نبی، ۱۹۹۱، القضايا الكبرى، دارلفکر المعاصر، بیروت- دمشق.
- سایت الجزیره، ۲۰۱۶/۹/۱۴، پژوهش: خیر الدین التونسي الوزير المصلح المستنیر:

<https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2016/9/14/%d8%ae%d9%8a%d8%b1-%d8%a7%d9%84%d8%af%d9%8a%d9%86-%d8%a7%d9%84%d8%aa%d9%88%d9%86%d8%b3%d9%8a->

%d8%a7%d9%84%d9%88%d8%b2%d9%8a%d8%b1-
%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%b5%d9%84%d8%ad

- ابو العلاء ماضی، ۲۰۰۴/۱۰/۳، الحالة التنظيمية لحركة الإخوان المسلمين، الجزيرة:

<https://www.aljazeera.net/2004/10/03/%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%A7%D9%84%D8%A9->

%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D8%B8%D9%8A%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D9%84%D8%AD%D8%B1%D9%83%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86

- راشد الغنوشی، ۲۰۱۶/۳/۶، حزب الله وقف مع الطائفية و الثورات المضادة، الجزيرة:

<https://www.aljazeera.net/news/2016/3/6/%D8%A7%D9%84%D8%BA%D9%86%D9%88%D8%B4%D9%8A-%D8%AD%D8%B2%D8%A8->

%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87-%D9%88%D9%82%D9%81-%D9%85%D8%B9-

%D8%A7%D9%84%D8%B7%D8%A7%D8%A6%D9%81%D9%8A%D8%A9

- خليل العربي، ۲۰۱۶/۳/۲۳، حركة النهضة و حزب التحرير، جريدة الجمهورية، تونس.

- الجزيرة، ۲۰۲۳/۸/۲۴، گزارش در مورد راشد الغنوشی:

<https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2010/12/16/%D8%B1%D8%A7%D8%B4%D8%AF->

%D8%A7%D9%84%D8%BA%D9%86%D9%88%D8%B4%D9%8A

- راشد الغنوشی، ۲۰۱۰/۳/۷، مقاله الاسلام و المواطنة، الجزيرة:

<https://www.aljazeera.net/opinions/2010/7/3/%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85->

%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%88%D8%A7%D8%B7%D9%86%D8%A9

- راشد الغنوشی، ۲۰۱۰/۲/۱، بين سيد قطب و مالك بن نبي، الجزيرة:

<https://www.aljazeera.net/opinions/2010/2/1/%D8%A8%D9%8A%D9%86-%D8%B3%D9%8A%D8%AF-%D9%82%D8%B7%D8%A8->

%D9%88%D9%85%D8%A7%D9%84%D9%83-%D8%A8%D9%86-%D9%86%D8%A8%D9%8A

- راشد الغنوشی، ۲۳/۱۰/۲۴، الاسلام السياسي ليس في حالة التراجع، الجزيرة:

<https://www.aljazeera.net/opinions/2013/10/24/%D9%85%D8%AF%D9%89-%D9%85%D8%B5%D8%AF%D8%A7%D9%82->

%D8%AF%D8%B9%D9%88%D9%89-%D9%81%D8%B4%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-

%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D9%8A

- راشد الغنوشی، ۲۰۱۰/۴/۱۸، فتنة الصراع الطائفي بين السنة و الشيعة، الجزيرة:

<https://www.aljazeera.net/opinions/2010/4/18/%D8%AA%D8%B7%D9%8A%D9%8A%D9%81->

%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-
 %D9%88%D8%AE%D8%B7%D8%B1-
 %D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%84-
 %D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86%D9%8A
 -2

–راشد الغنوشی ۲۰۱۰/۶/۱۵، اسطول الحریره، الجزیره:

<https://www.aljazeera.net/opinions/2010/6/15/%D8%A3%D8%B3%D8%B7%D9%88%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D8%A4%D8%B4%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D9%88%D8%AF%D8%B1%D9%88%D8%B3-2>

–عیدالفتاح مورو، ۲۰۲۰/۷/۱۹، مقاله، وای باک میشن.